
багатьох (якщо і не більшості) краєзнавчих досліджень, то не можна не помітити, що вони тяжіють до цивілізаційного, а не формаційного підходу. Для останнього характерно застосування історико-генетичного методу. І взагалі, в краєзнавчих дослідженнях (перш за все не у істориків-професіоналів) спостерігається тяжіння до спеціально-історичних методів, які походять від загальнонаукового логічного методу, в той час як у істориків-професіоналів - до спеціально-історичних методів, які базуються на загальнонауковому історичному методі. Із цього витікає багато особливостей краєзнавчої літератури, такі, наприклад, як її тяжіння до дидактики, пошуку політичної актуальності, формальна логіка, акцент на дискретності (перервності), історичного процесу (часто з відмовою пошуку неперервності) і деякі інші.

Таким чином, історик, наукознавець, працюючи з краєзнавчою літературою, узагальнюючи та аналізуючи її повинен враховувати її особливості, так сказати "родові плями", які, з одного боку, допомагають побачити деякі грані історичного процесу, відшукати нові факти, а, з іншого, потребують критичного до себе відношення. На порядку денному на весь зріст постала проблема узагальнення і наукознавчого аналізу багатющого комплексу вітчизняної історико-краєзнавчої літератури складової і невід'ємної частини всієї історичної наук.

Петреченко І.Є. (Київ)

**НОВОВІЯВЛЕНИЙ ОПИС
"О ПРОДУКТАХ И ПРОИЗВЕДЕНИЯХ"
ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА 1785 р.**

Всебічне статистично-топографічне вивчення Чернігово-Сіверщини було започатковано в останній чверті XVIII ст. у безпосередньому зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями, що мали на меті остаточну ліквідацію автономного устрою Гетьманщини у

складі Російської держави.

Протягом 1779-1781 рр. спеціальна комісія на чолі з малоросійським губернатором А.С. Милорадовичем підготувала докладний опис регіону, на терені якого передбачалося створити Чернігівське, Новгород-Сіверське та Київське намісництва (губернії)¹.

Наступний етап у створенні описів намісництв розпочався наприкінці 1784 р. у зв'язку із очікуваним проїздом через Україну Катерини II. На її вимогу протягом 1785-1786 рр. готувалося водночас кілька різновидів описів намісництв. Найвідомішим і найвизначнішим серед них, без сумніву, було «Черниговскаго наместничества топографическое описание», яке упорядкував високоосвічений урядовець О.Ф. Шафонський². У 1851 р. його працю було видано заходами голови Київської археографічної комісії М.Й. Судієнка³.

Дещо пізніше видатний український історик О.М. Лазаревський виявив і оприлюднив на сторінках «Записок Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета» складене у 1785-1786 рр. «Описание озерам, рекам и впадающим в оныя речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве»⁴. Появі цієї пам'ятки треба завдячувати наполегливій роботі повітових землемірів і губернського землеміра прем'єр-майора Лутовінова⁵.

Значний інтерес становить також опис «О продуктах и произведениях» Чернігівського намісництва 1785 р., який довгий час залишався поза увагою дослідників й досі не запроваджений у науковий обіг. Оригінал опису, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві, налічує 94 аркуші (173 сторінки), написані різними почерками російською мовою з численними українізмами розбірливим скорописом другої половини XVIII ст.⁶.

16 лютого 1785 р. П.О. Рум'янцев-Задунайський писав до Чернігівського намісницького правління: «Сие наместническое правление благоволит препоручить городничим и земским исправникам, чтобы первые в горо-

дах, а последние в подведомых им селениях от жителей достоверно извели, какие именно продукты или произведения здешних родов и в каком количестве погодно или как инако, имел у себя, куда для продажи или на иной какой оборот отвозят, сочинили о таковых описаниях немедленно и представили в сие наместническое правление»⁷. Через кілька днів, 27 лютого 1786 р., Чернігівське намісницьке правління розіслало накази подібного змісту до чернігівського коменданта Мухіна, городничих і в нижні повітові суди⁸. Вже протягом березня – першої половини квітня 1785 р. до намісницького правління частково надійшли описи «О продуктах или произведениях здешних родов» від городничих борзенського Петра Бубличенка, глиньського Макара Шульгіна, гадяцького Миколи Савича, лохвицького Івана Алгазіна, городнянського Максима Бутовича, прилуцького Івана Дурново, роменського Григорія Сегунова та з Борзенського, Березинського, Лохвицького нижніх земських судів⁹.

Очевидно, на місцях не зовсім вірно зрозуміли суть поставленого завдання. Тому намісницьке правління, зазначивши, що нижні земські суди і городничі «описывають продукты земли и как некоторые из них прямого об них не имеют понятия, и полагают оныя в одном хлебном вине, висиживаемом в городе и в уезде, которое не есть продукт или произведение земли, но искусства и рукаделия; то для точнаго знания об оных и для единообразнаго описания их», 31 березня 1785 р. наказало «всем городничим и ныжним земским судам изъяснить в указах, что продукт или по русски произведение земли есть то, что земля или сама собою, или с помощью рук человеческих для пропитания людей дает, как то все произрастения, или что в каком краю родится, яко то разнаго рода животные к употреблению и пропитанию человека нужные; что из сих продуктов человек искусством выделяет и в свою пользу употребляет, называется продукт искусства и прилежности, куда принадлежат все мануфактуры или рукаделия, ремесла, фабрики и заводы. В разсуждении целаго государства как первые, так и пос-

ледные называются общим именем тоже продукты; но когда спрашивается о продуктах земли частно какого уезда или города, то должно их описывать в первом смысле, и означая оные подробно и так, как их земля производит или как они на земли рождаются, изъяснить и их употребление и то, что из них трудами и искусством делается, из чего выйдут и продукты второго смысла, которые более принадлежат до городов». Далі докладно розписувалося, що відноситься до «продуктов или произведений земли». В переліку, який включав 21 пункт, називалися жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, просо, горох, льон, мак, картопля, усяка городина та фрукти, вино, мед, пиво, тютюн, хміль, тварини, каміння та руди, мануфактури; обов'язково треба було зазначити як використовується той чи інший «продукт». Документ, що фактично являв собою програму складання опису, підписали радники Чернігівського намісницького правління Опанас Шафонський та Яків Вольватсьєв. Цілком ймовірно, що саме вони були авторами цієї програми¹⁰.

З місць дуже швидко почали надходити виправлені та доповнені описи. Першим 16 квітня 1785 р. надіслав «Описание какие именно ... продукты или произведения здешних родов и в каком количестве погодно или как инако имел у себя обыватели куда для продажи или на иной какой оборот отвозят» Чернігівський нижній земський суд. Автором чи упорядником опису був колезький канцелярист Яків Ясновський¹¹. Усього на один день він випередив прем'єр-майора Микиту Старога, який 17 травня 1785 р. своїм підписом засвідчив опис Березного. Незабаром подібний опис було отримано від глиньського городничого Макара Шульгіна. 8 травня 1785 р. було остаточно упорядковано опис Гадяча, 16 травня – Ромнів, а 25 травня – Лохвиці¹². Підписані вони відповідно городничими Миколою Савичем, Іваном Безпалчевим та Іваном Алгазіним. 23 травня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розглянуло на своєму засіданні «рапорт городничего борзенського Бубліченка, при коем прилагает о продуктах и произведе-

деннях земли описание»¹³. Наприкінці травня було завершено роботу над описами Лохвицького, Глинського та Зеньківського повітів. Приблизно тоді ж від городничого Івана Бутовича надійшов і опис Зенькова. 31 травня 1785 р. було упорядковано опис Городні. Підписав його городничий Максим Бутович. 2 червня 1785 р. намісницьке правління отримало опис від нижнього Борзенського суду, засвідчений військовим товаришем Антоном Дивилковським¹⁴.

Далі спостерігається деяка пауза у надходженні описів «О продуктах и произведениях». 2 липня 1785 р. на своєму засіданні Чернігівське намісницьке правління зауважило, що «такових описаний и понинс не получено от бригадира Мухина, городничего нежинскаго и прилуцкаго да нижних земских судов городницкаго, березинскаго, нежинскаго, прилуцкаго, роменскаго и гадяцкаго», а тому наказало «с получения оних комендант Мухин по крайней мере на другой день, а протчие с первою почтою вышеупомянутие описания прислали в наместническое правление непременно для доставления Его Сиятельству (П.О. Рум'янцеву-Задунайському – І.П.)»¹⁵. Очевидно, деякі описи були вже готові, але їх не встигли представити в намісницьке правління, адже, наприклад, опис Городнянського повіту датовано 26 червня 1785 р.¹⁶

Швидше за всіх відреагував на цей наказ чернігівський комендант Петро Мухін, який 10 липня 1785 р. підписав опис Чернігова. Слідом за ним 14 липня 1785 р. завершили роботу над описами Роменський і Гадяцький, а 18 липня – Прилуцький нижні земські суди. Чи не останнім 18 серпня 1785 р. надійшов опис з Березинського нижнього земського суду¹⁷. Решті нижніх земських судів та городничих доводилось неодноразово нагадувати про необхідність завершення роботи над описами. Так, зокрема, 9 серпня 1785 р. намісницьке правління наказало «строжайше предписать указом городничему Сердюкову и нижнему земскому березинскому суду, чтобы они означенные о продуктах или произведениях здешних родов описания самоскорейше прислали в наместническое правление, а почему присылкою оных

долговременно умедленно, ответствовали бы к надлежащему взысканию»¹⁸.

Точну дату остаточного упорядкування і надходження описів Ніжина, завіреного Сегуновим, Прилук, підписаного Іваном Дурново та Ніжинського повіту становити не вдалося¹⁹. Однак відомо, що 25 серпня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління на своєму засіданні відзначило, що «таковы описания от всех городничих и нижних земских судов ... присланы» і наказало «они описания отправит к Его Сиятельству (П.О. Рум'янцеву-Задунайському – І.П.) при представлении, оставя с них копии при делах сего правления»²⁰.

Слід зазначити, що Чернігівське намісницьке правління суто механічно звело до купи одержані описи міст і повітів у вигляді окремої «справи» без будь-якої систематизації. Не виключено, що нею скористався О.Ф. Шафонський, який саме тоді активно працював над «Черниговскаго наместничества топографическим описанием».

Описи міст і повітів відрізняються за обсягом, повнотою і глибиною викладу матеріалу. Так, у описах Чернігова, Борзни, Гадяча та Роменського повіту інформацію подано не з усіх визначених намісницьким правлінням пунктів. Натомість автори описів Лохвиці та Лохвицького повіту визнали за потрібне занадто деталізувати пункти запропонованої намісницьким правлінням програми.

Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. являють собою справді унікальне за своїм інформаційним потенціалом історичне джерело. Вони містять докладні відомості про географію, рослинний і тваринний світ краю, основні заняття мешканців, рівень розвитку сільського господарства, ремесла, промислів, мануфактурного виробництва і торгівлі. Отож, виявлення і публікація усіх різновидів та редакцій описів Чернігівського намісництва дозволить заповнити істотну прогалину в українському джерелознавстві.

---

¹ Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки

Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1. – Праці історично-краснзнавчої секції. – С. 7-13; Його ж. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) – К., 1931. – С. V-XI.

2 Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – оп. 1. – спр. 1612. – Арк. 6; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК) – Ф 736, оп. 1, спр. 367. – Арк. 50-50 зв.; спр. 972. – Арк. 1-2.

3 Шафонский А.Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851. – 697 с.

4 Описание рек Черниговскаго наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернігів. – 1868. – Кн. II. – Вып. 1-2. – С. 1-34.

5 ЦДІАК. – Ф. 204, оп. 2, спр. 296. – Арк. – 97-98 зв.

6 Цю пам'ятку в іншому контексті згадує М. Литвиненко (Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – С. 70); ЦДІАК. – Ф. 204, оп. 1, спр. 39. – Арк. – 1-94.

7 ЦДІАК. – Ф. 204, оп. 2, спр. 296. – Арк. 93.

8 Там само. – Спр.290. – Арк. 440-440 зв.

9 Там само. – Спр. 287. – Арк. 92 зв.; спр. 291. – Арк. 196-196 зв., 232, 264, 393 зв.; спр. 307. – Арк. 427 зв., 441, 448; спр. 308. – Арк. 31 зв., 59, 108 зв.

10 Там само. – Спр. 295. – Арк. 914-917.

11 Там само. – Спр. 308. – Арк. 96; оп. 1, спр. 39. – Арк. 1-4 зв.

12 Там само. – Спр. 288. – Арк. 600 зв., 810, 915 зв.; спр. 292. – Арк. 228 зв.; спр. 308. – Арк. 128 зв., 276 зв., 410, 531 зв.; оп. 1, спр. 39. – Арк. 37-49.

13 Там само. – Спр. 288. – Арк. 701; оп. 1, спр. 39. – Арк. 23-24 зв.

14 Там само. – Спр. 292. – Арк. 129, 295 зв.-296; спр. 308. – Арк. 531 зв.; оп. 1, спр. 39. – Арк. 12-18, 50-62, 74-79 зв., 83-85, 92-94.

15 Там само. – Спр. 293. – Арк. 128-128 зв.

16 Там само. – Оп. 1, спр. 39. – Арк. 5-6 зв.

17 Там само. – Оп. 2, спр. 293. – Арк. 447; оп. 1, спр. 39. – Арк. 7-11 зв., 69-73 зв., 80-82, 86-91.

18 Там само. – Арк. 256 зв.

19 Там само. – Арк. 25-32, 63-68 зв.

20 Там само. – Спр. 289. – Арк. 542-542 зв.